

և պաշտամանց, որ նորա անհուն և ամենակարող Առնթան առջև քանի խեղճ և պակասաւոր բաներ կարեն լինել: Առնթէ՛ նա արդէն իւր սքանչելի ստեղծագործութեամբ կը փառաւորուի և իւր պատկառելի մեծարանք կներկայացնէ մարդոյ կամ մարդկան:

Իայց ո՞չ արդեօք նոյն իսկ սքանչելագործութիւնք անգամ մարդոյս օրինակ և յորդոր կտան փութալ և բորբոքուիլ յաւէտ զգալ, գիտել և երախտագէտ լինել Աստուածային բարերարութիւններէն: Ո՞չ ապաքէն մարդ միշտ կկարօտի Աստուածային խնամոց և ողորմութեանց, ուստի գոհութեամբ պարտաւոր է օրհնել Տէրը, խնդրել՝ որ միշտ հսկէ իւր վերայ և խնամէ, և աղաչել՝ որ ընդունի իւր աղաչանքները և երախտագէտ զգացմանց փառաբանութիւնքը, և այս միթէ մեծ բան է նորա անչափ խնամոց, սիրոյ, անգին շնորհաց և առատաձեռնութեանց ի փոխարէն:

Մանաւանդ զի Աստուած կը հրամայէ մարդկան պաշտել զինքն, բայց ո՞չ առանց արտաքին գործողութեանց կամ պաշտամանց՝ արարողութեանց և ծիսից:

Յիշէ՛ Աբէլի, Նոյի, Աբրահամու և այլոց զոհագործութիւնքը:

Յիշէ՛ Ղևտական քահանայագործութիւնքը և հին ուխտին Տապանակը:

Յիշէ՛, զի եթէ Աստուծոյ անընդունելի և անհաճոյ էր կրօնական պաշտամունքները, ընդէ՞ր ուրեմն աշխարհի Փրկիչը Յիսուս Քրիստոս եկաւ և հաստատեց զայն աշխարհի վերայ, և զթերին հնոյն լցուցանելով սփռեց ընդ ամենայն տիեզերս ի ձեռն Առաքելոց քարոզութիւնն:

Յիշէ՛ վերջապէս, և եթէ հաւատաս Փրկչի Մարդեղութեան տնօրէնութեանց և փրկարար Խորհրդոց, ուրեմն գործովք պիտի ապացուցանես զայն հանդերձ սրտեռանդն ջերմեռանդութեամբ և առանձնական և հրապարակական արտաքին պաշտամբք և արարողութեամբք, որովք հոգին յարաժամ հաւատոյ աչաց ընդառաջ պատկերացուցանելով Աստուածութեան անհուն խորհուրդները, երախտիքները և անթիւ և այլ և այլ բարերար և շնորհական տնօրէնութիւնքը, և ողևորուած և յափշտակուած առ Աստուած՝ միշտ կհետեւի զբարիս սիրել, և բարի գործեր և այլոց նախանձելի օրինակներ հանդիսացնել, որով Աստուծոյ անունը յաւէտ և հանապաղ մեծաւ և խորին իմն պատկառանք պաշտելի և երկրպագելի կփայլէ յընդհանուրս, և առաքինութեանց քաղցր և անձկալի պրտուղները բազմաբեղուն և փառաւորապէս սփռեալ կպանծան իմարդիկ:

Ղևտական Ղարապետ

Մանկունի.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԹԷ ՈՒՐ ԵՆ ԱԵՐԱՅԻ ԵՒ ՏՂԱՌՈՒՏ.

(ԺԱ. ԽԱՆԻ ՏԱՅՐԵՐ)

Խոյի հարաւ — արեւմտեան կողմումն է Անձաւոյ կամ Անձահոյ ձորն, որի մէջն է Կօտօլ, այս ինքն Կոտոր բերդն կամ զիւղն, և նրա մօտովն է անցկենում Խոյի պարզ և վճիտ գետն, որ բերդի կամ զիւղի անունէն է վեր առած էս գետի

անունը, կամ գետէն զիւղի անունն: Էս գետը ձորէն դուրս գալիս թեք վում է դէպ ի հիւսիս, ու լեռների ստորոտների տակովն փոքր ինչ ընթանալէն յետոյ շուռ է գալիս դէպ ի արեւելք, թափվում Խոյի գաշտը: Պ. Բաֆին ուշադրութիւն չէ դարձրած ոչ մեր նախնեաց մատենագրութիւններին և ոչ տառերի աղաւաղութեանը: Վիեննայ տպած 1857 ամի, Ատլաս — աշխարհացոյց տախտակի մէջը դրած է Բօթուր, որ աւելի մօտ է Կոտոր բառին: Հ. Չամչ. հատ. Բ. երես 827, ասում է «Եւ Եհաս անդր (ի Հեր կամ ի Խոյ) ձնպով Ապխարիպ (Հանունի) և տեսալ թէ փակեալ են ամենայն կողմամբ, ոչ կամեցաւ մարտ դնել ընդ քաղաքին, այլ միայն եթող զնշանակ քաջութեան իւրոյ անդ, զի ուժգին հարմամբ բաղխեալ զպողոթատիկ սուսեր իւր ի մեծ դուռն երկաթի, միևնաջ խորագոյն», և անցքն Խոյի բնակիչ Հայերն աւանդութենէ մընացեալ, ինձ ցոյց են տուած արեւմտեան բերդի դուռն, որպէս թէ նշան կայ նրա վերայ մինչև այսօր: Հ. Ինձիճեանն իւր աշխարհագրութեան Հայաստան հատորումն երես 250, ասում է «Խոյ ի հնումն անկանէր ի Պարսկահայս կամ ի Հեր և Ջարեանդ գաւառի Պարսկահայոց», Հաւաստի եմ այժմ, որ ամենայն ուշադրութիւնով կարգացողն համոզուի, թէ Հեր գաւառն ունէր և ունի համանուն Հեր, Խեր կամ այժմեան Խոյ քաղաքն, թէ ունէր Գերենիկի ժամանակն այգիներ և բերդ և երկաթէ դուռն, ինչպէս և մինչև ցայսօր ունի, թէ Արտազ և Հեր գաւառներն այլ և այլ գաւառներ են, և թէ Ղօթուր ըստ Պ. Բաֆին, այս ինքն Բորոտ գետն չէ համապատասխանում նրա երեւակայեցեալ նշանակութեանն, ասելով թէ, պղտոր ջուր ունի, լրդային և ցեխոտ յատակով, և ինչ ընդհակառակն Խոյի ջուրն պարզ և ամենագովիկ է Ատրպատականի մէջին:

Խոյի դաշտի աւարտուելոյ արեւելեան — հարաւային կողմումը, դէպ յանդիման Ընձահոյ ձորին, ընկած է մին ուրիշ լայնաբերան ձոր, այժմ Բաղըսակ — դերէսի անացեալ, ընդունում է իւր մէջն ուրիշ աղբիւրների և վտակների ջրերի հետ և Կոտոր գետը: Էս ձորովը Կոտորը քանի մի փարօտի դէպ ի արեւելք ընթանալէն յետոյ, թեկ-

վում է դէպ ի հիւսիս — արեւելք, ուրիշ ձորի մէջը մանկելով, հոսվում է գնում հասնում մինչև մեր պատմական Մառական աւանը, ուր անունովում է ի նախնեաց Կարմիր գետ, արդարեւ կարմիր գոյն ունի և այսօր, և անշուշտ էս գոյնն ընդունում է վերան եղած լեռների կարմիր հողերէն: Կարմիր գետը Մառականի առաջովը վայր է հոսվում վարար և սրնթաց նեղ և քարքարոտ ձորերի մէջովն, թափվում է Երասխ գետը Շամբի ձոր գեղի մօտն. ուր է Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայի Վանքն (3): Թօմաս Արծրունին գեղեցիկ իմն նկարագրելով էս ձորն, ասում է երես 285. «Գաղիկ արքայն Արծրունեաց վայր խաղացեալ ի Մառական աւան առ Կարմիր կոչեցեալ գետովն, որ եղանէ ի գետն Երասխ, շինէ և անդ ամրական տեղի դժուարամատչելի ասպատակող հինից և ինչ»: Ջարմանայի առաստ են էս ձորը, ումը մինչև այսօր էլ վայրի էծերը, այծեմները և կաքաւները:

Մառական աւանն, Արծրունի թագաւորների ձմերոցը, շինուած է Կարմիր և Տղմուտ գետերի խառնվելոյ տեղն, և ունի արեւմտեան կողմումը ընկած լեռների մէջին մի դժուարանցանելի նեղ կիրճ, երկարութիւնն կէս ժամի ճանապարհ, և սորա մէջովն է անցկենում պատմական Տղմուտ գետը կամ Տղմուտ դաշտի գետն: Էս կիրճէն դուրս գալիս, ներկայանում է աչքիդ առջնն, ամենայն Հայի համար տխուր պատմական Բաւրայրի դաշտն, որին այժմ Չորսի դաշտ են կոչում, և որտ հիւսիսային կողմի զլխին այս ինքն վերջին, կայ փոքրիկ ինչ զառ ի վեր վերոյիշեալ Կարայ-Չիաղին զիւղն, որի դաշտն խառն է Բաւրայրի հետ (Տես Առունկ օրագիր 1863 ամի Յունիս ամիս, համար 6) Ըստ որում Վարդանանց պատերազմը եղած է Արտազ գաւառի մէջը, վասն որոյ փոխադրուինք կրկին վերագառնանք Արտազ գաւառն, ու նախնեաց ասածները համեմատներ նրա այժմեան դրութեան հետ:

Թերեւս պարոն Բաֆին երկրայի պատերազմը Արտազ գաւառումը պատահելոյ մասին, բերնեք

(5) Տես ճանապարհորդ. Ե. Շահին. Եպիսկոպոսի:

կենդանիները: Նշանակուած էր էս Վանքի մօտի գեղումն, որի բնակիչները Հայ-հաւատաւորն Մահմետականներ են, որսորդներին համար ճաշ պատրաստել: Այս օրն անց էր փոքր ինչ, վերահարձանք որսորդութիւնէն, լսեցինք թէ մի շփոթ է ընկած ծառաների մէջը: Խորին Պարսկաստանցի ծառաներն անտեղեակ գողով ծառ կտրելոյ տեղական աւանդութեանը, հաւանելով անտառը և աղբիւրակի մօտը ճաշելոյ համար, վանքի ծառերէն կտրտել էին կերակուրներ պատրաստելոյ: Երկրացի Մահմետական ծառաները չհամարձակուելով յայտնի արգելիլ, դիմել էին Հայ սպասաւորներին Ջափօ և Գասպար անուն Սրանք որքան խնդրել էին, Պարսիկները չէին լսել, վասն որոյ և մէջերնին կռիւ էր ընկել ու մինը զմինը թիւթով վիրաւորել էին: Բնիկ Մահմետականները կռիւը հանդարտացնելոյ համար գնացել էին մօտիկ գեղէն փէտ էին բերել տուել նրանց երեսները մէք վերադարձանք, Հայերը ինձ և Պարսիկները խանի եղօք որդիին զիմեցին: Հառ յորդօրեցինք հաշտուին, չեղաւ, Հայերը խռոված վերադարձան Մակու: Միք նստեցինք ճաշել, ուր մերձ քսան հոգիներ կլինէինք, բայց ծառաները կրկնապատիկ, թերեւ եռապատիկ ըստ սովորութեան Պարսից: Ճաշն երկար քաշեց, ըստ որում բոլոր էս երկասարկները գինի խմող էին. վասն որոյ և արեւցան շատերը Մակուեցի Մամատ Ելի խանի որդի Զուհուտ խանը ևս հարստած լինելով, իւր ծառաների միւսին հրամայեց, գնա այս ինչ պար եկող մութրուպին ասան գայ պարէ: Մութրուպն ուշացաւ, նա կրկնեց իւր հրամանը քանի մի անգամ. տեսաւ չէ կատարւում, ինքը վեր կացաւ տեղէն, գնաց բերէ: Քանի մի ըովպէից յետոյ վերադարձաւ, սիրտնած, շնչասպառ, անհանդարտ աչքերով, դողդոջուն ոտներով, ձեռներով, տեղը նստեց թէ չէ, միւս կողմէն ճիւղ-աղաղակը բարձրացաւ, մինչ տեսանք Մութրուպի աղգականները բերեցին ձեռքին մեր առաջն լայով-կոծով ողորմելի մութրուպին, պորտի վերեւից վիրաւորուած, արիւնը շթում էր, աղիքները դուրս թափած, աչքերը բաց ու խուփ անում, ձեռները, ոտները երբեք, կիսակենդան, շաւցաւ քանի մի ըովպէ հոգին աւանդեց, էս

քանը յետոյ հասաւ Մամատ Հասին, որ հրաման գրեց Ատրպատականի կուսակալ իւր եղբայր Բէհմէն միրզին, հազար թուման Պարսից դրամ, Մութրուպի արիւնի գինն առնէ տայ ծնողներին, ճշմարտեցաւ բնակիչների ջերմութեանը թիւնը դէպ ի աւանդութիւնը, Ջափօ և Գասպար Հայերը ստացան Ելի-խանէն մին մին թուր պարզեւ, Սկսենք մերն, այս ինքն.

Էս Ծործորի վանքէն մի ժամէն աւելի գնում ես նեղ և տաժանելի ճորով բարձրանում ես մի լեռան գագաթէն շուռ ես գալիս բլուրների մէջովն, և յետոյ երկու անջրդի հեղեղատ ու մին աղքատիկ Քուրդ բնակիչներով գեղ ես անցկենում, դարձեալ բարձրանում մի լեռան, որի գագաթն, ուստի անցես կենալոյ, քանզած հարժացրած ճանապարհ է բաց արած, և ապառաժի վերայ փորագրուած է, եթէ թիւն չեմ սխալւում, ՌՄՎԴ. թուին, ի ժամանակա առաջնորդութեան Սիմէօն Եպիսկոպոսի: Էս է էն ծերունի Սիմէօն Արքեպիսկոպոսը, որին Պարսից տէրութիւնը կամենում էր Դանիէլ Վաթուղիկոսէն յետոյ Վաթուղիկոս ընտրել, բայց Սիմէօնը հրաժարվեցաւ էս դահէն: Սորա ժամանակն է նորոգուած Թագէտ Առաքելոյ վանքն ու խուցերը սրբատաշ քարով Երրաս Միրզայ Պարսից թագաժառանգի ծախսովն, որի յիշատակարանը քանզած մարմարի վերայ դրած է առաջնորդարանի դրանը:

Եւ էսպէս ճանապարհներով 5-6 ժամ Մակուէն երբեմն դէպ ի արեւելք, երբեմն դէպ ի հարաւ դիմելէն յետոյ, հասանք մի վտակի, որ իջանում է մի բլուրի կողքիցը: Վտակի ձախ կողմումը լայնացրած ճանապարհ և աշակողմումն է մի մեծ շքեղ մատուռ, ինչ սուրբի նուիրած, մոռացել եմ, Մատուռի վերեւն է վանքի ջաղացն ուռնիի ծառերով պատած: Բարձրանում ես էս դարի դուսը, հասնում ես ջաղացի մօտն, առջեղ բացւում է պատմական Հաւարչանի դաշտն, որի հիւսիսային կողմումն է կառուցած հոյակապ զեղնացոյն սրբատաշ քարից սուրբ Թագէտ Առաքելոյ հոյակապ վանքը. քանի կաթուղիկէ լինելը մոռացած եմ. մոխս է միայն մայր և զանգակատան կաթուղիկէքն: Ջաղացէն մին ասպարէզ գնալով, հասանք գեղն ու վանքի պարսպի

գումն, ուստի երկու ասպարէզ հնաւորութիւնով դէպ ի հարաւ — արեւմուտք է Հաւարչան գեօղաքադարի աւերակները և գերեզմանատունը ոչ հնուի նրանէ։

Հաւարչան կամ Արտազ գաւառի համար առում է Խորենացին Բ. 3. «Ե գաւառն Հաւարչան, որ այժմ Արտազ կոչի», Բ. 49. «Հաւարչանքն բնակեցուցանել (զԱլանս) ի հարաւոյ արեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Հաւարչան գաւառ, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն (երկրին Ալանաց) Արտազ, քանզի և աշխարհն, ուստի գերեցանն, Արտազ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակ», Երչատակվում է Թադէոս Առաքելոյ հին Ակայարանութեան Ճառքնորումը (Ստորագ. Հին Հայաստ. Հ. Ինճիճնանի երես 202). «Հասանէ (Թադէոս Առաքելն) յաշխարհն Հայոց առ թագաւորն Հայոց Սանատրուկ ի գաւառին Արտազ Հաւարչան, յապարանս արքունի, ուր էին հովոց գետինք թագաւորաց Հայոց», Խոր. Բ. 71. Ճառքնտիրք և Յայսմաւուրն Նոյնմբերի 18 էս տեղ են հաստատում Թադէոս Առաքելոյ նահատակութիւնն ու սուրբ Լուսաւորչի յղութիւնն։ Անտարախուսելի է, որ Թադէոս Առաքելոյ նահատակութեան տեղն ու նրա վանքը յօրէ անտի շինութեանն, եղած է և կայ մինչև ցայսօր մի և նոյն տեղումն, և անընդատ շարունակուած է նրա Նախակոյստութիւնն մինչև ցայսօր, և նախապատիւ է եղած Հայաստանի Եպիսկոպոսների մէջին։ Հայր Զամէանը նախնիքների հեղինակութիւններէ առնելով ասում է (հատոր Բ. երես 328) թէ 625 Փրկչի թուականին «էառ Եզը (Աթուղիկոսն) զոմանս Եպիսկոպոսաց և ի Աարգապետաց, զՏրիտուր Արքեպիսկոպոսն Արաազու, զԲրիտապիոր Եպիսկոպոսն Գարունեաց ևն, ևն», Թոմաս Արծրունին երես 290, ասում է «Գրէ առ Եպիսկոպոսն Գրիգոր Ամատունեաց, որ նստէր ի հանգստի սրբոյն Թադէոսի Առաքելոյ յԱրտազական գաւառի», Նոյն երես 251, «Եւ ինքն Խուրան առեալ մասն զօրուն գնաց ի Հաւարչան Սանատրուկ»։

Ին Հաւարչան դաշտը, հիւսիսի կողմէն, այս ինքն Աւանքի, պատած է բլուրներով, լեռներով մինչև Մակու, և արեւմտեան կողմէն ևս լեռներով

մինչև մին օրվան Ճանապարհ, Գաշտի լայնութիւնն այս ինքն արեւմտից ցարեւելքի լեռներն մին ժամէն փոքր պահաս Ճանապարհ կլինի։ Էս արեւելքի լեռների, որին Սանատրուկ էին ասում, քամակին է Գերատի, այս ինքն Մակուի դաշտն։ Աւանքի ծերունի, մերձ Խոթանասուն տարեկան ծեր, պարթեւ հասակով և խօսուն Սիմէօն Աարգապետ Բուրդ վերակոչեալ, որ էր ձեռնասուն տիրացու վերոյիշեալ Սիմէօն Եպիսկոպոսի, ձիաւորվեցաւ ինձ հետ՝ գալ ցոյց տալ նուիրական Աւարայրը և Տղմուտը։ Աւանքէն դուրս եկանք Հաւարչան գեօղաքադարի մօտէն անց կացանք դեպ դէպ ի հարաւ Սա տեղեակ էր Թադէոս Առաքելոյ նահատակութեան պատմութեանը, ինչպէս իւրեան ուխտի ժառանգութիւն, շատ անգամ էլ Աղաթանգեղոսի, Եղիշէի, և Յայսմաւուրքի պարբերութիւններէն անգիր էր ասում, որ նշան էր տեղեակ լինելոյ և ազգային պատմութիւնների, ինձ ցոյց էր տալիս երկարօրէն աւանդութիւնէն մնացեալ, ինչ տեղ մեր թագաւորների առաջին իշխանացները ձի կազաղցնէին, ուր այժեամբ պարանը շինքումը կարձակէին և թագաւորները հետեակ կամ ձիաւորված նետով բազում կամ նիզակով կզարկէին, ուր է եղած թագաւորների կամ երեւելի նախարարների, իշխանների պալատները անուն անուն, կամ նրանց զուականքի վրանների տեղը, ուր Լուսաւորչայ յղութիւնն, Սանգուխտ կուսի նահատակութիւնն ևն, ևն, որոնց շատը ախտոս մուացել են։

Մերձ մին ու կէս ժամ գնալէն յետոյ, հասանք լեռների տակը, բարձրացանք դէպ ի վեր մին ոչ բարձր լեռն, շուտ եկանք միւս երեսը, անջրդի մանր հովիտների, ձորերի մէջում, բլուրների կողքում, անբանած երբեմն, ոչխարի հետքի ճանապարհներով երբեմն, երկու ժամէն, թերեւ աւելի ևս, յետոյ հասանք Վարայ - Զիաղին գեղն, որի արեւմտեան կողմէն անց է կենում Ակ - սու գետն, որ զալիս է Զօրաւոյ գեղէն, և Խոյէն գացողն պէտք է անց կենայ էս գետն ու մտնէ Վարայ - Զիաղին, Գետակի ափումը այս ինքն օրա աջակողմումը կայ մին ընդարձակ դաշտ, չէ՛ն ասացեալ խոտաւէտ ձախին, բազկացած սև կաւից, տղմուտ Է - լու - և ըստ ասութեան Սիմէօն Աարգապետի

լճակի տեղ եղած, քանի մի հարիւր տարի յառաջ սրա կըքէն քարհիւղ է տարած էս տեղաց զէպ ի Զօրս, վասն որոյ և սկսել է փոքր առ փոքր չորանալ: Նոյն Աւարդապետն հաստատում էր թէ, Տղմուտ դաշտն սկսում է էս գեղի առաջէն զառ ի վայր գաշտն արեւելեան կողմէն մինչև Փառնակ, և հարաւային կողմէն մինչև Զօրսի գաշտն, և Վարայ-Զիազինէն նայում էս զէպ ի հարաւ, տեսնում են բացի էս գեղի գաշտէն, այլ ևս խառն էս գաշտի հետ երկար դուռ չըլտէ: որ է Զօրսի դաշտ այժմ՝ կոչեցեալն, այս ինքն Աւարայրն, և թէ, ի հետեւ աւանգութիւն ունինք Վարայ-Զիազինէն դուռս գալիս, միաբանքս եթէ ոչ բարձր ձէնով երբ Մահմետական լինի մեզ հետ, զոնէ լուռ մտնջ պէտք է Աւարդանանց նահատակութեան շարականն երգենք էստեղ, ինչպէս էլ մեզ մօտ երգեց և Հոգեոց ասեց, երեւում է Փարպեցիի ասածէն, որ ոչ միայն գետն, այլ և դաշտն ևս Տղմուտ էր կոչւում: Զօրսի դաշտ ասացելոյ զիրքն ասենք համառօտ: Վարայ-Զիազինի կողմէն այս ինքն հիւսիսի կողմէն փակած է Զօրսի դաշտն կէս մասով, եթէ չասենք երրորդն, բլուրներով, մնացեալն տափաւրակ Մակուի և Փառնակ գեղի դաշտի հետ խառն դաշտովն: Էս վերջին գեղն ընկած է զէպ ի արեւելք, փոսի մէջ տափարակ տեղում, Վարայ-Զիազինէն մին ժամաչափի հետի, հոդն է սեկաւ, ուր զարմանալի ցեխ է լինում: ինչպէս ինքս տեսած եմ: Զօրսի արեւմտեան կողմն է փակած, երկար ընկած, ինչպէս գօտի, լեռներ է, որի լանջի վերայ ընկած է Զօրս գիւղաքաղաքն, և վերջանում է հարաւային կողմի լեռների մօտը: Հարաւային կողմի բարձրագոյն լեռները հուսի եկած, գնում է մինչև Մառական աւանի կիրճն, ուր եթէ հարիւրական զօրական կանգնի պատերազմի ժամանակն, անհնար է թշնամեցն Զօրսէն Մառական, Մառականէն Զօրս անցանել: Դաշտի արեւելեան կողմի լեռներն Մառականի կիրճէն գնում է զծած մինչև Փառնակ գեղի մօտն, ուր սկսում է հուսի գալ Վարայ-Զիազինի մօտը: Աւերմն որպէս ասացի, Փառնակ գեղէն մինչև Վարայ-Զիազին է չըլտէ: դուռն, ուր է և Տղմուտ գետն կամ դաշտն, ուստի և Հայերի գունդն կա-

րող էր յարձակուիլ Պարսիկների բանակի վերայ, և ուր կարող էր Պնտեկոստէի Ռերաթ օրը ևս անել Արտաշատ գիւղաքաղաքէն ու հասնել: «Իսկ ի յառուր ուրաւթու մեծի տօնին Պնտեկոստէին դիմեալ, հասանէին մերձ ի նոյն տեղին զօրքն Հայոց, գտեալ անպատրաստագոյն զզօրսն Պարսից»: Ազգար Փարպեցի, երես 8:

Վարայ-Զիազինէն գետն ընթանալով զէպ ի հարաւ ժամաչափ, բաժանւում է երեք յառաջ կամ առու: Էս առուների միւր գնում է արեւմտեան կողմէն Զօրսի մօտովը լեռանց կողքովը անցկենում ոռոգելով էն կողմի գեղերի հանդերը, հասնում է Մառականի կիրճն: Երկրորդ առուն, որի սաստիկ ցեխոտ լինելոյ համար, կարաւանների անց կենալու կողմի թոււրները զգուշութեան մասին, շատ բարձրացած է առուի մէջի ցեխովն ու քարերով. գնում է մինչև Մառականի կիրճն: Երրորդ յառաջն, կամ լաւ ևս ասած, իսկական գետն կամ վտակն, որ դաշտը կէս է անում, մէջ տեղովը գնում է ևս մինչև Մառականի կիրճն ու ընդունում իւրեան մէջն արեւմտեան ու արեւելեան կողմերի առուները, ամառն աւելորդ, և ձմեռն բոլոր ջրերն, և մանում կիրճն, գնում Մառականի մէջովը, խառնւում Վարմիր գետին, որին Հ. Ինճիճեանն Աշխարհագրութեան Հայաստան հատորի մէջն երես 251, Խօյէն հոսիկոյ համար դարձեալ սխալմամբ Վօտօյ է անուանում, ինչպէս որ և երես 259, Անձահոյ ձորն անուանում է Վօտօլայ ձոր: Զօրսի դաշտի երկարութիւնը պէտք է երկու մղոնէն աւելի լինի, և լայնութիւնը մին ու կէս մղոն: Տասնէն աւելի գեղեր կան էս դաշտի և լեռների լանջերի վերայ: Երեք յառաջի վտակների վերայ հարիւրէն աւելի նեղ ու լէն փայտէ կամուրջներ կան շինած: Ամեն առուները տղմուտ լինելոյ համար, հետեակ մարդն անգամ չէ կարող անցկենալ որքան և ջուրը ծանծաղ լինի, անջուր ժամանակն էլ տղմերին նայելիս մարդ սարսափում է. վասն որոյ և շատ անգամ ինչպէս պատմեցին (թէ և չպատմէին, ինքն ինքեան երեւում էր) ոչ միայն անասունների, այլ և օտար մարդն անծանօթ գոլով կարմեջի, ոչ միայն ամառն, այլ և ձմեռն անգամ, անցկենալիս խեղդուած է էս առուների մէջին, այն ինչ

սառուցքը կոտրվիլ է նրա օտի տակին: Եւ թէ երբեմն դրսի էծերի ձայները, լէն առուններն մայրերը թռչելէն յետոյ, անկարող գոյով թռչել, ընկնում են առունների մէջ ցցվում ցկնումը: Էն երկու մեծ առունները շնն բնական, այլ երեւում է, որ յետոյ են վերառուած իսկական գետէն: Էս դաշտի վերայ ընկած գեղերումն ութն օր հիւրընկալուած լինելով գիւղատէրերէն այծեմի, դրսի էծի և կաքաւի որսորդութեան համար, մնացած է մարդուն ամեն նրա դրութիւնն: Երեւելի է Մառականի քամակի գէպ ի նրա հիւսիս ընկած սարերի վերայ այծեմի պորտիցը հանած մուշկ ասուած քարացեալ արիւնն, որ գեղի համար թանգ է վաճառվում Եփեսոսէն: Սրա վերայ շատ առասպելներ կան հնարած, շատից մինը ասելը: Ըստ որում Վարդանանց պատերազմից յետոյ է յայտնուած, ասում են, էս քարացած արիւնը այծեմների պորտի վերայ, վասն որոյ և ի շնորհս էն սուրբերին է էս յառաջ եկած, այս ինքն ինչ այծեման երեք օր արածել է (ըստ այլոց 7 օր) էն տեղ՝ ուր նահատակուել են Վարդանանք, նրանց արիւնի շնորհքովն է բաղկանում այծեմի պորտի վերայ էն արիւնը ու լինում բրժըկութիւն անտաժեւաց ելն, ևլն:

Պատերազմական արհեստին անտեղեակ մարդն անգամ նկատելիս էս Զօրսի և Վարայ-Զիազինի դաշտերն, իսկ և իսկ կհամոզուի, որ էստունը են Աւարայրի և Տղմուտ դաշտերը և շատ յարմար են թշնամիներէն պատասպարուելոյ համար: Մականցով Սամբոն խանը Ռուսաստանէն փախած ու Պարսկաստան երևելի զօրավար եղած, պատմեց ինձ ականատես գոյով թէ, Ռուսների և Պարսիկների վերջին պատերազմի ժամանակն, երբ Աբրահա Միրզայ թագաժառանգն յաղթունցաւ Ռուսներէն Արարատեան դաշտի վերայ, անցանելով Երասխն և Մակուայ դաշտն, ահէն ուղիղ չլիմեց գէպ ի Խօյ, էս Զօրսի դաշտը Խօյի բերդէն գերազանց համարելով, մտաւ էստեղ ամբարացաւ և Մառականի կիրճն էլ զօրքով կապեց, կասկածելով կնեազ Երիստով զօրավարէն որ չլինի թէ Գերգէրի կամ Մարանդի կողմէն յարձակուի իւրեան վրէն: Երբ Ռուսները որոնք հետեւում էին Աբրահա Միրզային, Վարայ-Զիազինի

դաշտն, տեսնելով տեղի անյարմարութիւնը պատերազմելոյ համար, մանաւանդ որ Պարսիկները էս գեղի գետ Ալ սուն թողել էին դաշտի վերայ, սաստիկ ցեխ էր եղլ, ուստի Ռուսների զօրքին չուէն անկարելի էր, վասն որոյ անցկացան գետին գէպ ի Խօյ, էն ժամանակն էլ Աբրայորդին բանակով չուում է անցկենում Մառականի կիրճը և Վարմիր գետը, բանակվում Եկան (Թեւրեւ նկան) բերդի առաջին, էստեղաց Մարանդ և Թավրէզ:

Վաղար Փարպեցին զարմանալի համառօտ և ճիշդ է նկարագրում էս նուիրական Աւարայրի կամ Զօրսի դաշտն, և որպէս երևում է՝ տեսած է եղած: Վասն որոյ և կլկենին էստեղ նրա բաներն աւերող չնմ համարում: Երես 118 ասում է. «Մակայն ևս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին (ի Հեր և Զարեանդէն) գունդն Պարսից ի գաւառն Արտազ, հուպ ի գետն որ կոչի Աւարայր: Ի շրջանիս Երանդ Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեաց (Մուշկաննիւսալաուրդ) յաղագս երկիւղի Հայոց, որոք որոնք անձանց համարէին պատշաճ, և ի հիշի նորմ թէլ բանակէին»:

Էս ևս չէ պէտք մոռանալ, որ Վարայ-Զիազինը ու Փառնակ գեղերը մինչև ցայսօր Արտազ գաւառի այս ինքն Մակուայ խանութեան վիճակն են: Արտազ գաւառէն գէպ ի Հեր և Զարեանդ ճանապարհորդելոյ համար բաց ի Վարայ-Զիազինի և Մակուայ դաշտէն ուրիշ տեղ էն պիտի ընդարձակ դաշտ չկայ, ուր միմիայն մին կողմէն, այս ինքն Հայերի վաթսուն և վեց հազարեայ բանակ կարողանար զետեղվիլ, ուր մնաց Պարսիկներէն: Ի վերջոյ էս ևս ասեմ, որ մեր պատմիչներն յայտնի ասում են թէ Պէրսիկներէն Էլք Ինն Իսթաք օրը Արտաշատ քաղաքէն այս ինքն Խոր վերապէն (Չամէ, հատ. Բ. երես 67) սուրբ Վարդանը վեր առաւ Հայերի գունդն ու հասաւ Արտազ գաւառի Աւարայր փաղը կամ դաշտը, և շարաթի օրը պատերազմն արին, այս ինքն մին օրվան ճանապարհ, այն ինչ մինչև Խօյի հարաւակողմն ցլաւանֆուր հարկաւոր էր երեք ու կէս, թերեւ չորս օրվան ճանապարհ: Մի մեծ բանակի համար էւղիսի ճանապարհորդութիւնն ան

կարելի և մարդկային ֆիզիքական կարողութիւնէ վեր բան է:

Ահա պատճառն, որ ոչ թէ միայն Սիմեօն Արքայապետի ապացուցանելովն, իմ ականատես լինելովն, այլ ինքն պատմութիւնն և այժմեան էս դաշտերի զրութիւններն և Հայերի գնդի Խոր-վիրապէն ուղղեորին ցոյց են տալիս, որ էս տեղ-րանքն ունին էն ամեն պայմաններն, որոնք մեր ականատես նախնիքն ընծայում են նրան: Հաստատուն է յոյս, որ պարոն Բաֆին համաձայն-վի ինձ հետ և շատէ Մակուն, ոչ մի ընդարձակ դաշտ չէ յիշում մեզ Աւարայրին և մի գետ Տըղ-մուտը, ընդհակառակն, ուրախ կլինէի թէ նա իւր կարծիքը հաղորդէր ինչ միջոցաւ և կամենար, միայն թէ ինչպէս մին անդրադէտ ուղղեցոյցի կամ Մահմետական պառաւ կնկայ խօսքերը, նոյնպէս էլ քարաժայռի վերայ ծակերն, որ Պարսիկներն Մահմետ Հանրֆէին են ընծայում և որոց նմա-նը շատ տեղ կպատահի Ասիայումը, ներս չբերէր որպէս ապացուցութիւններ, առ ի ջրել մեր ստու-գապատում՝ երանելի նախնիքների ասածը:

ԳԱՆՈՒՍԻ ԵՒ ԻՐԱՊԵՆԷԱՆ.

ԱՆՊԵՆԷԷ. 1872.

Ի ԹԵՖԷԷ:

ՃԱՆՆՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

(ՇԵՐՈՒՆԻՆԻՆԷ)

Քաջածածկ ռուսմեական աշխարհին, ընդ երկար ծանապարհորդութեանին որ յԱրեւելս մա-նաւանդ ի կողմանս հարաւային Արաբիոյ, Ա. Փոն Արիգէ, հաղորդեաց ինձ գնտեսեալ տեղե-կութիւնս զարեւելեան առասպելացն զքաջաց և զմոզական ուսմանց. « Սնոտիապաշտութիւնն գտանի յամենայն ազգս երկրի սկսեալ ի լուսա-ւորեալ Եւրոպացոցն յակարամիտն Եթովպացի. այն և զարմանալի նմանութիւնք և համաձայ-նութիւնք տեսանին ի նոսա. ո՞րք ոչ յիշեսցէ զառասպելն որք զբաւելին զմատաղ միտս ման-կական հասակի մերոյ ի զարմանս և յերկիւղ:

« Ի մոռացի զժամանակն, յորում տղայական երեւակայութիւնն ցնորական ձեւ և կերպարանս յօրինէր ի պահպանեալ դանձն քաջաց, ի սորա-րեակ ողիսն, ի ծիւաղն, ի մարգարեութիւն առ առուակօք տայր կաքաւել Երիւանդ 21) և յան-տառս թագաւորել շահապետ ոգւոյն. Այսպիսի տղայական կարծիք և սնահաւատութիւնք ան-թիւք են առ Արաբացիս և առ ազգս Արեւելեան. ուստի և յանդատին ի դեռահաս տիեզն խանգա-րեն շիթիկն զբոցալառ երեւակայութիւն և յրա-տակութիւն մտաց, այսպիսեօք ծանրացեալ երե-ւակայութիւնք զաւերական ի բնակութիւն տան քաջաց, և զդանձն դտեալս յայնպիսի տեղիս ի պահպանութիւն նոցա հաւատան. յարաքան-չիւրում լերին ասին լինել յիշատակեալ ծիւա-ղացք և հսկել ի վերայ ծանրապին ականց և ոս-կոյ, և ըստ կարծեաց նոցա ողիքը թափառին ի բազմամարդ փողոցս, յանապատս, յանոտս, ի ջուրս, մինչև անգամ ի տղմային և ծածուկ տե-ղիս բնակարանաց. համարեն լինել և յամենայն բնական երեւոյթս, ի կայծակն, ի շրջմոլիկ հօւրն և լըն. համաձայնութիւնս այս՝ պարզապէս ցուցա-նէ թէ հաւատալն յայսպիսի գերագոյն էակս (յո-րրս ցուցանին բնական բնութեանն զօրութիւնք և տալն նոցա զինքնական կառավարութիւն և զուղղակի ազդմունք ի վերայ մարդկան) անդէն ի սկզբանն արմատացեալ է միանգամ ի խորս հոգւոյ մարդկային. և դաստիարակութիւնն տա-կաւին չխնաց զարմատս նորա:

« Առ Մահմետականս հաւատալն այսպիսի դո-յութեանց սուրբ է ըստ Աուրանին. և զմտացա-ծին աւանդութիւնս 22) և առասպելս իւրեանց ի վերայ քաջաց ի կարգս որոշեալ ունին. ըստ այնմ՝ ողիք կամ քաջք առ նոսա բաժանեն հե-տեւեալ կարգաւ. բարձր քան զամենեանն են քաջք (Ճէնք), որք են ընդ մեջ մարդկան և հրեշ-տակաց, և բաժանեն յերկուս կարգս. Մահմետա-

(21) Ա. Լի. Անդրիարէն Էմի, ոգի փոքրիկ, ի սոցանէ ըստ առասպելաց որ բարին է և ալմիւ, բնակի յերկինս, որ շար և զգուելի, ի ներքոյ երկրի:

(22) Տիմոֆեյեւս, Յունարէն. ի բառիցս գէմեն, ոգի, քաջ, և մանկա, երկիւղ: